

УДК 1(091)(477)

Співак В. В.,

кандидат філософських наук, старший викладач
кафедри педагогіки та гуманітарних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ПРОБЛЕМА ОСВІЧЕНОСТІ У ПРОПОВІДНИЦЬКОМУ ДИСКУРСІ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО

У статті розглянуто погляд українського проповідника XVII ст. Антонія Радивиловського на освіту та освіченість з точки зору її корисності чи шкідливості для загального й особистого блага, а також спасіння душі християнина. Встановлено, що освіта визнається українським церковним мислителем корисною для людини або, навпаки, шкідливою для спасіння та оточення залежно від її застосування. Акцентовано увагу, що чітко простежується тенденція до розрізнення Радивиловським морально-етичних вимог, призначених для чернецтва, та тих, що адресовані мирянам. Так, освіченість зачислено проповідником до чеснот, що необхідні обом станам. Однак для служителів церкви, особливо для вищого духовенства і проповідників, освіта бажаніша, ніж для світських осіб, які можуть обійтися й без неї. Проте в загальних рисах Антоній Радивиловський та його сучасники сприймають новий європейський цивілізаційний підхід до освіти, що стверджує її позитивний зміст та високу роль у суспільному житті.

Ключові слова: історія філософії, українська філософія, морально-етична думка, українське проповідництво, українське бароко.

Постановка проблеми. Сучасна українська освіта, спираючись на накопичений попередніми поколіннями освітян досвід, намагається наслідувати зразки європейських країн, переносючи їх практики на наш ґрунт та поєднуючи їх з кращими вітчизняними традиціями. З огляду на це є актуальним дослідження історії поглядів на освіту в українській філософській думці, що становили фундамент сучасної вітчизняної педагогічної парадигми. Особливо це стосується епохи українського бароко, адже саме в цей період відбувається реформування освітньої системи та формується її європейське обличчя, адже тоді українським освітянам вдалося оновити вітчизняну школу, вивести її на передовий рівень і водночас не втратити її національну самобутність, що є актуальним у реаліях сьогодення.

Аналіз останніх досліджень. Ця проблема знайшла відображення у працях І. Бондаревської [2], С. Йосипенка [10], В. Нічик [15], Ю. Тимошенко [21], а також Л. Довгої, що здійс-

нила порівняльний аналіз поглядів Інокентія Гізеля і Лазаря Барановича на освіту та вченість [8]. На нашу думку, доречно й актуально буде доповнити цей перелік особою Антонія Радивиловського, який є досить знаковою фігурою в українській духовній культурі того періоду.

Метою статті є дослідження поглядів Антонія Радивиловського на освіту та освіченість з точки зору її корисності чи шкідливості для загального і особистого блага, а також спасіння душі християнина.

Крім проповідей Радивиловського, для порівняльного аналізу нами використано твори інших українських церковних мислителів XVII ст.: Інокентія Гізеля, Лазаря Барановича та Іоанікія Галатовського.

Виклад основного матеріалу. Тривалий час в українській культурі переважала орієнтація на духовну сутність людини, що відповідно накладало свій відбиток на освітню думку. Це пов'язано, передусім, з тим, що середньовічна людина, не виявляючи інтересу до пізнання та опанування зовнішнього світу, зосереджувалася насамперед на своєму внутрішньому духовному житті, підпорядкувавши останнє меті спасіння душі [20, с. 73]. Так, Іван Вишенський мислив людину єдністю непримирених протилежностей – душі й тіла, що утворюють протистояння «зовнішньої» людини, людині «внутрішній», пов'язаній зі світом Божественного. Пізнавальна діяльність людини має спрямовуватися не на зовнішній мінливий світ, а на досягнення вічного Бога та Христової науки (Православної віри). Опанування «мирських» наук вважалося шкідливим для спасіння душі. Така оцінка «зовнішньої» мудрості була характерна для багатьох сучасників Івана Вишенського [14].

У XVII ст. під впливом оновлення Православної церкви ситуація поступово змінюється. Посилюється інтерес до освіти та оволодіння «зовнішніми» науками та здобутками західної культури, стратегія втечі від світу змінюється вимогою активної діяльності на благо Віри та суспільства.

Інтелектуальна праця в цей час починає вважатися певною моральною чеснотою, яка здобувається у процесі навчання [6]. Мислителі цієї епохи усвідомлюють значущість їхньої праці, яке пов'язано з тим, що «вченість» та творчість починає ототожню-

ватися з патріотичним обов'язком – утвердження слави Вітчизни [23, с. 455]. Так, упродовж XVII ст. поряд з анонімними творами все частіше з'являються твори, що мають підпис автора. Літератори маніфестують суспільну важливість своєї праці, звертаючи увагу й на те, що вона дається не всім, а тільки обдарованим та освіченим людям. Наприклад, Антоній Радивилівський у передмові до читача пише, що складання та виголошення проповідей «яко єсть діло великое и трудное; такъ великого и высокого разума и умієности потребуєть» [19, арк. 11].

Українська вища школа XVII ст. досить швидко сприйняла педагогічні зразки Заходу (практику католицького та протестантського), поєднуючи їх з місцевою православною традицією. Одним з натхненників такої реформи був Київський митрополит Петро Могила [15], а її втіленням стало створення Києво-Могилянського колегіуму.

Завданням колегії було створити православну альтернативу єзуїтській освіті та підготувати нові кадри для потреб Православної церкви та суспільства. До київської колегії приймалися всі охочі незалежно від їх станового походження та достатку [22, с. 106]. Цей навчальний заклад уможливив появу «нового духовництва» – священнослужителів, що мають добру загальну освіту, володіють навиками роботи з текстами і дискусій з опонентами, мистецтво проповідувати Слово Боже та працювати з паствою [10, с. 217]. До духовенства в цей час висувалися нові вимоги, які явно суперечили традиційним уявленням про благочестя: необхідність бути освіченими та заборона тікати від світу для власного спасіння. Сумлінне виконання взятих на себе суспільних обов'язків розцінюється як служіння Богові, що сприятиме і спасінню власної душі ієрарха. Несумлінне ж ставлення до праці на користь спільного блага кваліфікується як гріх [8]. Наприклад, Лазар Баранович у збірці проповідей «Мечъ духовный» пише: «Христосъ самъ Архіереємъ Началникъ рече: и всякому подобаєть Епископу быти учителну, по словеси Павла святого, иже сіє къ Епископу Тимофею глаголетъ: Проповедуй Слово, настой благовременне и безвременне, обличи, запрети, умоли, съ всякимъ долготерпеніємъ и ученіємъ, (діло сотвори Благовестника) будетъ бо время, егда здраваго ученія не послушають, но по сво-

ихъ похотехъ изберуть себи учителя, чешѣми слухом, и от истинны слухъ отвратят и къ баснем уклонятся» [1, арк. 14 зв.]. Тут проповідь перед вірянами вважається обов'язком пастиря, а виконання цього обов'язку передбачало певний рівень освіти.

Представником такого нового духівництва був і лаврський проповідник Антоній Радивилівський. Він та інші визначні мужі Церкви (Гізель, Баранович, Галятовський) зробили суттєвий внесок у таку переорієнтацію вітчизняної освітньої системи та впровадження у традиційну систему цінностей нової аксіологічної парадигми [8].

Антоній Радивилівський зводить мудрість та розум у ранг цноти й Божого дару. Проповідник пише з цього приводу, що Бог оздобив душу людини: «Вірою, Надією, Любов'ю... премудростію, розумомъ и иншими многими цнотами» [18, с. 607].

Подібні висловлювання пов'язані з тим, що в Україні впродовж XVII ст. формується позитивне ставлення до активної суспільної позиції індивіда [6], що виявляється у численних панегіриках та поезії київських інтелектуалів. Ця позиція передбачала сумлінну працю на благо суспільства та Вітчизни, для чого необхідно була якісна освіта. У цілому ж у цей період: «люди науки пишаються своєю наукою й віддаляють її від життя суспільства і народу як щось надзвичайно високе» [21, с. 434]. Іноді у проповідника спостерігається тенденція до визнання вищості освічених людей над загалом. Освічена людина виділяється від інших своїм розумом, знаннями та навіть зовнішнім виглядом. Намагатися видавати себе за освіченого, не будучи таким, за Антонієм Радивилівським є гріхом: «Якъ много естъ такихъ, что сукні себе чинятъ не ведлугъ своего стану. простый и неуметный, носить ровный строй ... в науках біглому, оные чинити звикли... для пыхи й хлюбы» [17, арк. 357]. Таким чином, у проповідях Радивилівського відбилась тенденція піднесення значення науки та освіченості.

Але ця особливість не є єдиною у формуванні системи цінностей епохи бароко. У цей час паралельно існують два підходи до визначення життєвих цінностей: підхід споглядальний, який базується на традиційному благочесті, та активний підхід, в ос-

нові якого лежить усвідомлення важливості суспільного діяння людини [2, с. 61–63].

Ці дві парадигми часто накладалися одна на одну у свідомості мислителів тієї доби. Так, Антоній Радивилівський, визнаючи мудрість цноту та приводом до пошани, закликає виявляти смирення й пише, що добрий чоловік «хочай мілбися з чого хвалити й выностити, яко то з уроженя, любь з мудрости, любь з достатковъ, любь з побожності, й иншихъ добродетелей; [курсив мій – В.С.] єднакся невыносить, але пред Богом людми себе яко найнижей упокоряеть» [17, арк. 83 зв.].

Порівнюючи мудрість та простоту, проповідник визнає освіченість та мудрість корисною, але пише про те, що для спасіння душі «простота» часто буває корисніша: «часто простый члвiкъ з Писма несведомый, далеко мудрийшій бываєт в Бзских рєчах, анижели мдрыйи в фiлiозофiей бєглый... часто барзо й межи людми тое звыкло бывати, же человекъ простый, неучоный. й світовый, Бзского меча й караня лякаєтсѧ, Гды о тых рiчах любь в Цркви от Казнодеи з Катєдры, любь от священника з Амвоны слышитъ; а мудрый й довтепный... нiчого о том всемъ не дбаючи, згола без жадного страху Божого жiєтсѧ, себе вь всемъ поблажаєтсѧ й угажаєтсѧ що разъ болшимъ себе подаючи грiхомъ» [18, с. 1101].

Освіченість може бути шкідливою для душі, оскільки часто приводить до гордині та зневаги до ближніх. Антоній Радивилівський пише про те, що люди ставляться із презирством до «простаків», ставлячи їх в один ряд з «подло урожонными» та жебраками – «што праві той нєндзникъ, той человекъ подло урожонный, мудрості й достатковъ немающій», водночас мудрість, поряд з посадами та багатством є приводом для людської пихи «якъ доступятъ, любь мудрості якої, любь годности, любь богатствъ; ажъ вышей далеко лiтати будутъ, пiшнейшими, поважнейшими, й досебе недоступными» [17, арк. 83 зв.]. Іоанікій Галатовський у своєму трактаті «Грєхи розмаитые» також пише, що надмірна надія на свій розум, а не на Бога є гріхом [3, с. 377].

Для спасіння душі достатньо небесної мудрості (Християнської Віри), таким чином «простота» для душі, як пише Радивилівський, є кориснішою та вищою, ніж земна мудрість – «Вiра єсть то учителка Божественной Мудрості, бо умудряєтє людей о

таємницяхъ Бозскихъ, превышшающихъ всі мудрості міра сего» [17, арк. 316].

Подібно до цього Інокентій Гізель, розбираючи гріхи «простих» та неписемних людей, пише, що для спасіння їм достатньо основ Віри, не згадуючи про необхідність іншої «науки»: «Простый или не відущій Писанія Согрішають: Аще не тчатся увидети то, еже прислушает къ спасенію. Якоже вещей прислушающих къ Вірі, яже суть въ Символі Апслком: прислушающих къ Надежде, яже суть въ Млитві Гсдней: ѿ прислушающихъ къ Любві, яже суть въ Заповідехъ Гсднихъ ѿ Церковныхъ; Чесого подобаетъ блюстися? Якоже Гріховъ Началнейшихъ ѿ иныхъ: ѿ что подобаетъ пріймати? Якоже Тайны Црковныя. Мнозиже обритаются, иже ѿ состарішася уже, а не умеютъ положить на себе Знаменія Креста стого; ни відають что розуміється чрезъ тоє Имя Спасъ: а колми паче чрезъ тоє Имя Троица. Чесого всего должны учитися изрядне отъ Духовныхъ, Послушающе слова Божого, ѿ ученія на Исповведи» [5, с. 426]. Очевидно проповідуючи смирення та «святу простоту», Антоній Радивилівський та інші мислителі перебував під впливом ідеалів старого благочестя.

Хоча, як можна побачити з його життя, сам Радивилівський був досить активним діячем церкви та мав ґрунтовну освіту. Тож життя проповідника було далеким від споглядально-аскетичного ідеалу, який він час від часу декларував у своїх повчаннях. З огляду на це подібні висловлювання залежно від ситуації та контексту звучання можна трактувати як формальні риторичні фігури, данина традиції, або й внутрішні переживання Автора, що залишався перш за все духовною особою. Подібні колізії можна спостерігати, розглядаючи вчення та життя інших українських мислителів цієї епохи [8].

Поруч із зауваженнями про можливу «душевну» небезпеку «мудрості» Антоній Радивилівський пише, що шкоди від неї зазнають лише: «тыи которыи земная мудрствуютъ [курсив мій – В.С.], которыи ни о чемъ иномъ не мыслятъ, тылко, albo о збогаченію, albo о доступіенію честей; которыи надто любятъ достатокъ земный, ѿ славу міра сего; которыхъ житіє на земли єсть, а не на Небі» [18, с. 1273–1274]. За логікою проповідника, людям побожним та смиренным, що використовують свої знання на бла-

го Церкви та суспільства, а не лише для власного зиску, мудрість не шкодить, а навпаки, приносить користь.

Що стосується учнівської молоді, їх гріхів та обов'язків Антоній Радивилівський пише про те, що молодь схильна до нехтування науками заради лінощів та «нечистого гріха» та усіляко застерігає від цього батьків та дітей: «для любви нечистой, человекъ привыкъ ѿ Мудростію ѿ Крепостію погоржати, привыкъ оставовати ѿ Науки вызволеныє, ѿ забавы Рыцѣрскіє» [17, арк. 316]. Молодість за Радивилівським є станом сповненим душевних загроз: «Же близкая естъ барзо до упадку младость, для того, ижъ разныхъ пожадливыхъ горячостью запалается» [19, арк. 698].

Проповідник засуджує тих, хто «з младенцевъ... заправует до игръ, до пещотъ... Кто в віку молодом удається до роскошей сего свѣта» та хвалить тих хто від молодості уникає спокус та має страх Божий «щасливый ѿ благословенный естъ человекъ, который от юности своея избирает наказаніе, который от юности своея боится Бога» [19, арк. 698].

Особливо небезпечним для молоді є погане товариство, яке штовхає до погибелі душі: «Немаешъ грошей заразы на младенцов, яко злое ѿ свавольное товариство, бо през оноє, всій своеѿ в рихлом часе позбываютъ цноты. ѿ для того мовить Исидоръ стый: Ліпше естъ міти злыхъ ненависть, аніжели товариство. Бо яко много добра маєте сполечный животъ святыхъ, такъ много зла приносятъ сполечность злыхъ» [19, арк. 699]. Галятовський з цього приводу пише: «кто дотикається товариства злого, зъ людьми злыми товариство мієтъ, такій ѿ самъ злымъ зостанеть» [3, с. 378].

Антоній Радивилівський закликає молодь, «наслідуючи Христа Спасителя» та святих, призвичаюватись не до лінощів та сьогосвітніх благ, а до науки та благочестя: «в младенческомъ своему віку, не до игръ ѿ пещотъ, не до роскошей сего свѣта; але до науки [курсив мій – В.С.], до умерщвленія плоті, до острости житія, до терпеливости, ѿ до иншихъ цнотъ...» [19, арк. 698–699].

За Гізелем, учні грішать – коли не мають «зачала премудрости страха Божія», не поважають своїх вчителів та не слухають їх, коли ліниво учаться, непристойно себе ведуть, а утримання своє витрачають на непотребні речі, коли водяться з поганими друзями і впадають у плотський гріх, або коли читають заборонені,

сороміцькі чи й супротивні Вірі книжки (навіть з простої цікавості): «учащийжесея писання юныи, согрѣшаютъ: Аще зачала Премудрости страха Божія не имеют, и учителем своим въ Ученіи Богоугодном, суть непокорливы: ниже почитают их за то аки отцев. Аще ліниво учятся й безчиніємъ творятъ другимъ обиду; или иждивеніе на вещи не ключимыя изнуряють. Аще общеніе с ким имеютъб безчестное, й не безбідное... Аще Книги запрещенныя, студныя, или й Вірі противныя, изъ любопытства своего читають» [5, с. 426]. До реєстру проступків, притаманних «синам» та загалом «молодим людям», Гізелем також включено лінощі та ухиляння від отримання освіти: «аще любятъ празность, ученію не прилежатъ, иждивеніе, время и літа младыи всеу изнуряють» [5, с. 398].

Іоанікій Галятовський також пише про гріховність читання «книгъ геретицкихъ заказанныхъ, будучи самъ въ науці недосконалый й не утверженный» [3, с. 376]. Усе це збігається із загальноприйнятою на той час гуманістичною програмою «освіченого благочестя», відповідно до якої – головною вимогою навчального процесу було виховання не просто освіченої людини, а насамперед «доброго християнина» з усім притаманним йому набором моральних чеснот [23, с. 293; 9, с. 432].

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що освіта визнається українськими церковними мислителями XVII ст. корисною для людини або, навпаки, шкідливою для спасіння та оточення залежно від її застосування на благо чи на злі речі. Разом із возведенням мудрості та розуму у ранг чесноти часто йдуть традиційні апелювання до християнської «благочестивої простоти», що свідчить про еklektизм світогляду українських інтелектуалів, в якому цілком спокійно співіснували діаметрально протилежні погляди на освіту та освіченість. Проте в загальних рисах Антоній Радивилівський та його сучасники сприймають новий європейський цивілізаційний підхід до освіти, що стверджує її позитивний зміст та високу роль у суспільному житті.

Список використаних джерел

1. Баранович Лазар. Меч духовный. Київ, 1666. 1067 с.
2. Бондаревська І. Парадоксальність естетичного в українській культурі XVII–XVIII ст. Київ, 2005. 323 с.

3. Галятівський Іоаникій. Гріхи розмаїтї. *Ключ розуміння* / підгот. І. П. Чепіга. Київ, 1985. С. 372–387.
4. Галятівський Іоаникій. *Ключ розуміння* / підгот. І. П. Чепіга. Київ, 1985. С. 53–238.
5. Гізель Інокентій. Мир з Богом людині. Київ, 1669. 926 с.
6. Довга Л. М. Етика. *Історія Української культури*: в 5 т. Т. 3. Київ, 2003. С. 635–651.
7. Довга Л. М. Свобода волі у проповідях Антонія Радивиловського. *Київська старовина*. Київ, 2002. № 2. С. 56–60.
8. Довга Л. Штрихи до портрету ректорів Києво-Могилянського колегіуму: Лазаря Барановича та Інокентія Гізеля. 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008) / Pod red. Teresy Chynczewskiej – Hennel, Piotra Krollia i Mirosława Nagielskiego. Warszawa, 2008, S. 341–358.
9. *Історія Української культури*: в 5 т. Т. 3. Київ, 2003. 1508 с.
10. Йосипенко С. Л. До витоків української модерності: Українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті. Київ, 2008, 420 с.
11. Крекотень В. І. Оповідання Антонія Радивиловського. Київ, 1983. 380 с.
12. Котусенко В. Викладання філософії в єзуїтських колегіумах 16–17 століть та Києво-Могилянській академії. *Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура*. Київ, 2005. С. 83–107.
13. Марковский М. Н. Антоний Радивилевский – южнорусский проповедник XVII века. Киев, 1894. 183 с.
14. Назарчук М. Іван Вишенський. *Історія України в особах*. Київ, 1997. С. 135–142.
15. Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. Київ, 1997. 340 с.
16. Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / сост., пер. с латинского, вступ. статья и прим. М.В. Кашубы. Киев, 1987. 432 с.
17. Радивилівський Антоній. Вінець Христов... . Київ, 1688. 860 арк.
18. Радивилівський Антоній. Вінець Христов... (рукопис) / ЦНБУ ім. В. І. Вернадського. П.Ник м. П. 560 т. 2. 1530 с.
19. Радивилівський Антоній. Огородок... . Київ, 1676. 920 арк.
20. Стратій Я. М. Розуміння людини в українській філософії XVII – XVIII ст. *Collegium*. 2001. № 11. С. 73–81.
21. Тимошенко Ю. О. Організація навчально-виховного процесу. Педагогічна думка. *Історія Української культури*: в 5 т. Т. 3. Київ, 2003. С. 431–443.

22. Философская мысль в Киеве / В. Д. Белодед и др. Киев, 1982. 356 с.

23. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ, 2006. 746 с.

Spivak V. V.,

PhD philosophical sciences,

Assistant Professor of Department of Pedagogy and Humanities,

Academy of State Penitentiary Service, Chernihiv, Ukraine

THE PROBLEM OF EDUCATION IN THE PREACHING DISCOURSE OF UKRAINIAN BAROQUE

In clause the sight of the Ukrainian preacher of XVII century, Antony Radivilovskiy on education is considered, from the point of view of its utility or harm for the common or personal blessing, and as rescue souls of the Christian.

The author analyzes the general ideological changes in the consciousness of baroque church thinkers and their relationship to previous views on education. The view of the Ukrainian preacher of the XVII century named Anthony Radyvylovsky on education and accomplishment in terms of its usefulness or harmfulness to the public and private good, and Christian salvation is considered. The comparative analysis of Radyvylovsky views with the outlooks of the other religious thinkers of the XVII century is conducted.

The author comes to the conclusion that education is recognized by Anthony Radyvylovsky and by the other Ukrainian church thinkers of the XVII century as useful to humans or just on the contrary as harmful to salvation and others, depending on its use for good or evil things. All mentioned above is consistent with the generally accepted at the time of humanistic program of «enlightened piety», according to which - the main requirement was the «good Christian» education with a set of moral virtues. Next to the elevation of wisdom and understanding to the rank of virtue there are appealings to traditional Christian «pious simplicity», that witnesses the eclecticism of Ukrainian intellectuals outlook where quite diametrically opposed views on education and accomplishment coexisted. Anthony Radyvylovsky and his contemporaries perceive a new European civilizational approach to education that maintains its positive content and a high role in public life. It is judged that education admits as the Ukrainian thinker useful to the person or on a revolution harmful depending on its use for good or malicious has put.

Key words: *a history of philosophy, the Ukrainian philosophy, a moral-ethical idea, the Ukrainian sermon, the Ukrainian baroque.*

References

1. Baranovich, Lazar (1666), *The sword of the spirit*. Kyiv, 1067 p.
2. Bondarevskya, I. (2005), *The paradox of aesthetic in Ukrainian culture XVII– XVIII century*. Kyiv, 323 p.
3. Galyatovsky, Ioanikiy (1985), *Rose flowers. Key rozuminnya / p_dgot*. I. P. Chepig. Kyiv, p. 372–387.

4. Galyatovsky, Ioaniki (1985), *Key rozuminnya / p_dgot*. I.P. Chepig. Kyiv. p. 53–238.
5. Gizel, Inokentiy (1669), *Peace with God Cholovka*. Kyiv, 926 p.
6. Dovga, L. M. (2003), *Yetika. History of the Ukrainian culture*: in 5t. T. 3. Kyiv, p. 635–651.
7. Dovga, L. M. (2002), *Freedom will in propionia Antoniia Radivilovsky. Kyivska Starovina*. Kyiv, № 2. p. 56–60.
8. Dovga, L. (2008), *Strokes to the portrait of the rectors of the Kyiv-Mohyla Collegium: Lazarus Baranovich and Innocentia Gizel: 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008) / Pod red. Teresy Chynczewskiej – Hennel, Piotra Krollia i Mirosława Nagielskiego*. Warszawa, p. 341–358.
9. *History of the Ukrainian culture* (2003), in 5t. T. 3. Kyiv, 1508 p.
10. Josipenko, S. L. (2008), *Before the development of modern Ukrainian culture: Ukrainian spiritual culture in the European context*, Kyiv, 420 p.
11. Krekoten, V. I. (1983), *Opovidannya Antoniia Radivilovskogo*. Kyiv, 380 p.
12. Kotusenko, V. (2005), "Vikladannya filosofii in the kolzuitskih collegiums 16–17 stolit and the Kyiv-Mohyla Academy. *Ukraine XVII stolittya: organization, philosophy, culture*. Kyiv, p. 83–107.
13. Markov, M. N. (1894), *Anthony Radivilovsky – South Russian preacher of the XVII century*. Kyiv, 183 p.
14. Nazarchuk, M. (1997), Ivan Vyshensky. *History of Ukraine in personages*. Kyiv, p. 135–142.
15. Nichik, V. M. (1997), *Petro Mohyla in the spiritual history of Ukraine*. Kyiv, 340 p.
16. *Monuments of ethical thought in Ukraine XVII - the first half of XVIII century (1987) / Comp., Trans. from latin article and approx. M. Kashuba*. Kyiv, 432 p.
17. Radivilovsky, Antonii (1688), *The Faith of Christ*. Kyiv, 860 arc.
18. Radivilovsk, Antonii, *The Faith of Christ ...* (manuscript) / I. R. TsNBU im. V I. Vernadskogo. P.Nick m. P. 560, v. 2. 1530 p.
19. Radivilovskiy, Antoni (1676), *The Small Garden*. Kyiv, 920 ark.
20. Strati, Ya. M. (2001), "Rozumninnya people in the Ukrainian Philosophy XVII – XVIII Art". *Collegium*. № 11. p. 73–81.
21. Timoshenko, Yu. O. (2003), "Organism of the primary and primary process. Pedagogical training". *History of the Ukrainian culture*: in 5t. T. 3. Kyiv. p. 431–443.
22. *Philosophical Thought in Kyiv* (1982), Whitehead V. D. and others. Kyiv, 356 p.
23. Yakovenko, N. M. (2006), *On the figure of the history of middle and early early Ukraine*. Kyiv, 746 p.